

Kulturni život u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj

DUBRAVKO JELČIĆ
Zagreb, Republika Hrvatska

Rad donosi osnovne podatke o kulturnom životu u NDH (1941.–1945.). Kulturna djelatnost u Hrvatskoj u vrijeme Drugoga svjetskog rata malo je poznata tema. Autor daje pregled djelatnosti najvažnijih kulturnih institucija NDH i rad kulturnih djelatnika.

Tema skupa *Hrvatski narod u drugom svjetskom ratu*, ako je želimo iscrpsti s punom znanstveno-kritičkom odgovornošću, podrazumijeva i temeljito istraživanje svih životnih pojava i oblika u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj; a to je, kao što se možemo sami uvjeriti iz naše svagdanje prakse, u Hrvatskoj još i danas najsigurniji način da se izvrgnete sigurnim optužbama kako ste u najmanju ruku barem ustašoidni nostalgičar, naravno, ukoliko ne gledate na to razdoblje hrvatskoga narodnog i državnog života kroz jugosrpske naočale i ne rabite rječnik i stil koji su u razgovor o tome uveli odavno naši »antifašisti« jugokomunističke orijentacije.

Što se mene tiče, odavno sam izgubio i najmanju osjetljivost na njihove prigovore te vrste. Znam da ovo što ću iznijeti ne će biti po ukusu onih koji brane svoje mladenačke zablude zatvarajući oči pred činjenicom da su bili komunističke lutke, korisne budale u njihovoj antihrvatskoj i antihumanom borbi za vlast. No htjeli oni to priznati ili ne, jest činjenica da su Hrvati i tada, prije punih pedeset i pet godina, jednako kao i prije pet godina, htjeli državu i da su sasvim logično iskoristili prvu priliku koja im se pružila da je i ostvare. Da nije bilo te želje, Nezavisne Države Hrvatske ne bi ni bilo; a da nije bilo te želje tada, još manje bi je bilo pola stoljeća kasnije, pa ni Republike Hrvatske danas zacijelo ne bi bilo. Kome bi to išlo u račun, čije interese zagovaraju oni koji tu činjenicu ne priznaju ni danas, ne moram vam valjda ni reći.

Jest, hrvatski narod je tada više od svega želio svoju državu, pa i kad velikom većinom nije pristajao uz vlast Ustaškog pokreta niti odobravao sve političke mjere državnog poglavara i vlade, on se ipak – ponovit ću: velikom većinom! – s puno idealizma i domoljubne hrabrosti borio za nju. Za državu, ponavljam, a ne za poredak u njoj. Hrvatski je narod zrelo rasuđivao, da je država jedno, a vlast u njoj drugo, on je dakle razlikovao ono što neprijatelji Hrvatske ne samo da ne žele razlikovati nego upravo nametljivo identificiraju:

to jest državu i režim u njoj. U tu zamku htjeli bi nas uloviti ne samo »naši« »antifašisti« sa srpom i čekićem nego i dobar dio stranih »antifašista« istoga predznaka, ne pomišljajući kako bi to bilo kad bi taj isti princip sami primijenili na sebe i na svoje nacionalne države.

Ali u tu zamku mi se više uloviti ne damo. Ustaški režim nije isto što i Nezavisna Država Hrvatska, nije isto što i sama Hrvatska. Ako i nije činila samo zlo, jer je učinila i ponešto dobro, vlast Ustaškog pokreta učinila je grubih političkih pogrešaka. Ali, dok je politička praksa bila u znaku režima i njegove pogrešne metode upravljanja, duša Hrvatske, slobodarske Hrvatske, europske, idealističke i stvaralačke Hrvatske, došla je do punog izražaja u kulturnom životu za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske. Nepobitna je činjenica da se Hrvati, a posebice hrvatska inteligencija, većinom nisu slagali s režimom i političkom praksom ustaškog pokreta, ali je ona radila za hrvatsku državu i gradila je svojim kulturnim pregalaštvom, djelima znanosti i umjetnosti, nalazeći i puta i načina da zaobide ideološke izazove. Dokaz, da je hrvatska kultura i u to doba, kao i prije njega, bila autentični izraz hrvatskoga duha i hrvatske svijesti kroz stoljeća. Ali i znak da je ustaški režim, represivan u stvarima politike, bio zavidno tolerantan na polju kulture. Sama ta činjenica mora biti jednoga dana valjano istražena i svestrano objašnjena, jer ona nije bila bez značajnih elemenata koji oblikuju i politiku Ustaškog pokreta i kulturu hrvatskog naroda, otkrivajući njihovu bit, pa ne samo da Ustaški pokret nije gušio nego je zapravo poticao tu slobodu duha.

U kulturnom životu totalitarizam se nije osjećao gotovo nimalo. Tbčnije: ideološke kategorije spominjale su se kadikad u publicistici kao ono što mora prožimati stvaralaštvo hrvatskih intelektualaca, ali se tih misli srećom nitko nije držao u praksi, pa često ni oni koji su takve misli iznosili. Kulturni život u NDH nije kreirala vlast, nije kreirala ni vlada ni njezini pristaše među kulturnim djelatnicima i stvaraocima, nego su ga doista kreirali svi koji su u njemu sudjelovali. A sudjelovali su u njemu djelatno, svakodnevno i na svim razinama ne samo oni koji politički nisu bili članovi Ustaškog pokreta nego i mnogi pojedinci za koje se znalo da su svoje simpatije poklonili drugoj strani, zapadnoeuropskoj građanskoj demokraciji.

Kulturni život u NDH jest svima najbolji povijesni primjer i dokaz, što za jedan narod znači imati državu bez obzira na politički poredak u njoj; ne samo bujnost kulturnog života, ne samo množina kulturnih manifestacija, količina tiskanih knjiga, izvedenih kazališnih premijera, prikazanih izložaba ili ostvarenih gostovanja, nego i visoka razina vrijednosti tih događaja, koja je bila dosegnuta unatoč formalnim političkim ograničenjima i sve težim ratnim prilikama, premašila je u te četiri godine ne samo sva i najoptimističnija realna očekivanja nego i sve što je na tom polju učinjeno tijekom pet puta duljeg razdoblja kraljevske Jugoslavije.

Djelovanje Hrvatskoga izdavačkog bibliografskog zavoda, popularnog HIBZ-a, i danas je s punim pravom simbol te djelatnosti, simbol koji ni danas, u slobodnoj Republici Hrvatskoj, nije ni dosegnut, a nekmoli nadmašen. Štoviše, ne bismo pretjerali kad bismo rekli da je upravo HIBZ svojim nakladničkim potezima davao ne samo ton nego i bitne odrednice kulturnog života u NDH, usmjeravajući ga prema pluralizmu stvaralačkih nastojanja neovisnih o

dnevnoj politici. A kad to kažemo, zna se da iza njega svega stoji dr. Mate Ujević, koji je kao ravnatelj vodio HIBZ od njegova osnutka do njegova kraja, ostavši do danas neprevladani uzor i nedosegnuti primjer, što može učiniti samozatajni čovjek s jasnim ciljevima i nepresušnom radnom energijom.

Mi u ovoj prigodi ne možemo ulaziti u pojedinosti, ali ćemo ipak navesti barem neke od njih, kao ilustraciju naših tvrdnji. Više od četiri stotine knjiga tiskano je samo u HIBZ-u kroz četiri godine, ili, da budemo precizniji, kroz 49 mjeseci Nezavisne Države Hrvatske, i to ne makar kakvih knjiga. Pored četiri sveske legendarne *Hrvatske enciklopedije*, od koje prvi svezak izlazi u doba Banovine Hrvatske, neposredno uoči izbijanja rata u nas, djela koje stručnošću i znanstvenom objektivnošću nadilazi i sve Krležine enciklopedije, koje uostalom ne bi poslije ni bilo bez ove koja joj je prethodila, tu su brojna druga enciklopedijska izdanja kao što je *Naša domovina*, iscrpna enciklopedija o Hrvatskoj koja je izašla već 1943. u dva omašna sveska pod uredništvom Filipa Lukasa, pa izdanja sabranih djela hrvatskih pisaca, koja su i danas nezamjenjiva u svakodnevnim bilo znanstvenim bilo čitateljskim potrebama, a gotovo da i nije bilo živoga hrvatskog pisca kojemu nisu izašle nove knjige bilo u HIBZ-u bilo u Matici hrvatskoj ili u drugih poznatih nakladnika (Velzeka, na primjer). U četiri Hrvatska državna kazališta (u Zagrebu, Osijeku, Sarajevu i Banjaluci) izveden je velik broj kazališnih premijera iz dramskog, opernog, baletnog i operetnog repertoara. Razmak od jedne premijere do druge bio je u to doba manji nego ikada prije, što znači da se radilo užurbano i bez novčane oskudice. Država je znala da kultura nije potrošnja, nego investicija u izgradnju i afirmaciju nacionalnog duha i nacionalne svijesti. Takvo bi znanje dobro došlo hrvatskoj vladi i danas. Kulturne rubrike dnevnih i tjednih listova, poglavito »Hrvatskog naroda«, »Nove Hrvatske«, »Hrvatskog lista«, »Novog lista« i »Spremnosti«, kao i sadržaji književnih listova i časopisa »Hrvatska revija«, »Vienac«, »Književni tjednik«, da druge ne spominjemo, dokazuju svu širinu koncepcije koju su njihovi urednici provodili u svakodnevnoj svojoj kulturnoj politici. Tiskali su sve hrvatske autore koji su ponudili svoje radove bez ikakve političke ili, pogotovo, ideološke selekcije, tiskali su i mlade pisce, posve nepoznate i neafirmirane, otvarajući im vrata književnosti i publicistike (Ivan Raos, Ivica Katušić, Branko Boranić, Dražen Panjkota, Jakša Ercegović, Jerko Skračić...); a tiskali su i djela engleskih, američkih i ruskih autora, ali i djela drugih nekih imena iz redova »neosovinskih« naroda (Zoščenko, Blok, Ševčenko, Bunjin, Shaw). Dokazuje to nedavno izašla *Bibliografija priloga iz kulture u dnevniku »Hrvatski narod« od 10. travnja 1941. do 6. svibnja 1945.*, koju je izradio Ivica Matičević u okviru moga znanstveno-istraživačkog projekta »Dokumentacija o hrvatskoj književnosti XX. stoljeća«; a da je jednako bilo i na području kazališta, pokazat će nam pregled repertoara hrvatskih državnih kazališta, koji u okviru istog projekta izrađuje dr. Tomislav Sabljak, a izaći će u prvoj polovici sljedeće godine. Ovdje ponovimo samo to, da su u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj živu djelatnost razvijala četiri državna kazališta, u Zagrebu, Osijeku, Sarajevu i Banjaluci. U njima djeluju i takva imena kao što su Branko Gavella, Tito Strozzi, Jakov Gotovac, Lovro Matačić, Marko Fotez, Ljubo Babić, Boris Papandopulo, Antun Dobronić, Ivan Brkanović, Mile Čipra; a na estradnim pozornicama prva mjesta zauzimaju Vlaho Paljetak, Viki Glovacki i mladi Andrija Konc, koji je svoje uspjehe i popularnost u to doba platio glavom

već prvih dana nakon »oslobodenja«. Koliko je kulturni život u NDH bio autonoman pokazuje možda najbolje i činjenica da još 3. svibnja 1945. prvakinja zagrebačke opere Dragica Martinis pjeva naslovnu ulogu u Massenetovoj operi *Manon*.

Zavidnu tolerantnost u svojoj kulturnoj politici pokazala je vlast NDH svojim odnosom prema Krleži. U »Spremnosti« je (broj 7, 1942.) izašao članak Marka Čovića o strujanjima u suvremenoj hrvatskoj književnosti, u kojemu se Krležu i Budak ocjenjuju kao dva najznačajnija hrvatska pisca, pa se i najavljuje književna reaktivizacija Krležina: autor želi da se to dogodi što prije, iako je, veli, sigurno da će Krležu i sada krenuti svojim putem. Zamašitost ovih riječi bit će nam jasna ako znamo da su potekle iz pera osobnog tajnika Mile Budaka. Štoviše, Budakovim nastojanjem sam dr. Pavelić primio je u dva navrata Miroslava Krležu, a svjedok prvog od tih susreta, koji se zbio u Budakovoj nazočnosti, zapisao je, da je Budak tom prilikom sjao od radosti što mu se ispunila želja da se ova dva čovjeka nađu i porazgovore »oči u oči«. Ima li, može li uopće i biti jačeg dokaza nezamislive širokogrudnosti koju je ustaški režim pokazao u svojoj kulturnoj politici? Pa kad se Krležu povremeno znao skloniti u satorij dr. Vranešića, jasno je da to nije učinio u strahu pred ustaškim terorom, nego u strahu pred skojevskim komandosima, koji su ga mogli, kako je on i rekao Paveliću, ucmekati na ulici kao čucka. Sve se to, dakako, podudara s onim što je izjavio ministar narodne prosvjete dr. Julije Makanec, da umjetničko stvaranje mora uživati punu slobodu. Puno prije njega sličnu izjavu dao je i sam dr. Ante Pavelić: primajući izaslanstvo srednjoškolskih profesora obvezao ih je da svoj odgojni i obrazovni rad ne podvrgavaju politici, nego samo hrvatskim nacionalnim potrebama. Da je to bila istinska tendencija državne vlasti pokazuju i tadašnji školski udžbenici: tko god ih prolista, uvjerit će se da smo tada imali izvrsne udžbenike, bolje nego ikada prije i poslije u povijesti našega školstva. Ima ih koji bi, uz razumljivu dopunu, mogli biti rabljeni i danas, jer boljih još uvijek nemamo.

Ako je najveći politički grijeh, krucijalna politička pogreška vlasti u NDH bila represija prema židovima i Srbima, moramo primijetiti da je hrvatska država nastojala na kulturnom polju, svojom tolerantnom kulturnom politikom, ispraviti, ili barem ublažiti svoje pogreške na političkom planu. U hrvatskim kazalištima nesmetano su djelovali Aca Binički, Mila Dimitrijević, Dejan Dubajić, Aco Gavrilović, iako su bili Srbi; njemačko poslanstvo prosvjedovalo je kod intendanta Dušana Žanka jer je u operi nastupao i dalje Leo Mirković, iako je bio židov. A da i ne spominjemo Belu Krležu, koja je također bila djelatna članica zagrebačkog teatra od prvog do posljednjeg dana NDH, iako je bila Srkinja i supruga prononsiranoga komunističkog pisca.

Primjere koji su se dosad, u srbokomunističkoj interpretaciji, brižno skrivali mogli bismo nizati i dalje. Jaroslav Šidak – a njega valjda nitko ne će osumnjičiti za ustašoidnost – naveo je u svojoj raspravi *Sveučilište za vrijeme rata i okupacije (1941 – 1945)*, da unatoč Zakonskoj odredbi o rasnoj pripadnosti, »sveučilišni nastavnici židovskog porijekla, osim rijetkih pojedinaca, nisu bili tada udaljeni sa Sveučilišta nego su bili djelomično obuhvaćeni tek masovnim umirovljenjima g. 1943.«. Dodaje, da je većina »ostala na svojim mjestima sve do kraja rata«. Antun Barac bio je najprije udaljen s katedre i poslan u Staru Gradišku zbog masonstva i jugoslavenstva, ali je ubrzo vraćen na katedru. I on

je surađivao do kraja NDH u »Spremnosti« i u »Hrvatskoj reviji«, napisao je čak i aluzivni članak *Sloboda šutnje* koji se mogao sa stajališta režima i zlonamjerno tumačiti, ali je svejedno ne samo pisao i dalje i ostao na katedri nego je i poglavnikom odredbom potvrđen njegov izbor za redovitog člana Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, u kojoj je cijelo to vrijeme sjedio u istom svojstvu i slikar Ljubo Babić.

Barac u jednom članku svjedoči i o dostojnom tretiranju književnog i umjetničkog rada, koje se očitovalo u razmjerno visokim honorarima književnika i ostalih umjetnika, kakvi nisu bili nikada u Hrvatskoj, ni prije ni poslije, a nisu (na žalost) ni danas. Neka nitko ne kaže da je to nevažno, a još manje bi valjalo reći, da je to bio oblik potkupljivanja. čak i kad bi ovo drugo bilo u pitanju, još uvijek bi to bio znak da je kulturno stvaralaštvo bilo visoko cijenjeno i da je vlastima bilo stalo da one koji stvaraju ima uza se, a ne protiv sebe.

U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj radiofonija je doživjela prvi svoj značajniji polet. Snaga odašiljača Radio Zagreba bila je u travnju 1941. samo 0,7 kW, a već u veljači 1942. pojačana je na 10 kW, što je u ono doba bila prilična jakost. Pokrenuta je i filmska proizvodnja; uz promidžbeni »slikopis« *Straža na Drini* snimljen je i prvi hrvatski umjetnički film *Lisinski*, koji se nije osramotio ni kad je nedavno bio prikazan zagrebačkoj filmskoj publici.

Činjenice su činjenice i njih nije moguće izbrisati. A činjenica je i to, da u hrvatskom tisku i na hrvatskim pozornicama nije bilo ni njemačkih ni talijanskih autora onoga doba koji bi bili zadojeni nacističkom ili fašističkom ideologijom; berlinska filharmonija gostovala je u Zagrebu s djelima Mozarta, Schuberta, Brahmsa, Wagnera, Beethovena, Haydna, a rimska kraljevska opera izvodila je *Aidu*, u kojoj je pjevao i legendarni Beniamino Gigli. činjenica je i to što svjedoči Ante Ciliga (1989.), da je u zagrebačkim intelektualnim krugovima, uključujući i one koji su javno djelovali i surađivali s vlašću, pa i u najekskluzivnijim novinskim uredništvima, primjerice »Spremnosti«, vladala izrazito slobodarska, protuosovinska, prozapadna, anglofilska orijentacija; kao što je činjenica i to, da je godine 1944. izašla u Zagrebu, nakladom Ante Velzeke, *Hrvatska književnost* Slavka Ježića, iscrpno i dotad najpotpunije, najreprezentativnije književno povijesno djelo o hrvatskoj književnosti od njezinih početaka do tih dana, a u njoj se Miroslavu Krležu posvećuje isto toliko prostora koliko i Mili Budaku, čak i nekoliko redaka više, dok se o Vladimiru Nazoru raspravlja na šest i pol stranica, trostruko više nego što ih zauzima riječ o Budaku. A Nazor je već tada održao onaj svoj famozni govor u Bihaću, bio je već i predsjednik ZAVNOH-a, što nikome u Hrvatskoj nije bila tajna, a ponajmanje vlastima u Zagrebu. U knjizi se spominju i August Cesarec, i Goran Kovačić, čak i takav minorni pisac kao što je Stevan Galogaža: prvi je već bio poginuo među kerestinečkim bjeguncima, drugi kao partizan, dok je treći sjedio u jasenovačkom logoru; ali Ježiću zbog svega toga nitko nije prigovorio, knjiga se nesmetano prodavala. Usporedimo li to s praksom komunističkih vlasti u analognim slučajevima, postaviti ćemo opravdano pitanje: je li u NDH bilo više slobode nego u komunističkoj Jugoslaviji, ili su pisci u NDH bili hrabriji od pisaca u Jugoslaviji? čak i ako pozitivno odgovorimo na ovo drugo pitanje, još uvijek se ne može poreći da je ta njihova hrabrost bila omogućena, pa i motivirana, visokim stupnjem slobode koja je u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj vladala u sferi književnosti i kulturnog života.

S U M M A R Y

CULTURAL LIFE IN THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA

The author presents the basic information on cultural life in the Independent State of Croatia. The cultural activities in Croatia during the World War Two are little known about. The author gives a survey of the activities of the most important cultural institutions in the Independent State of Croatia and the activity of the persons prominent in cultural life, suggesting further research work in this field.